
دفتر خسروان

(برگزیده شاهنامه فردوسی)

مقدمه، انتخاب و توضیحات:

دکتر سجاد آیدینلو

(عضو هیأت علمی دانشگاه پیام نور اورمیه)

سرشناسه	: آیدنلو، سجاد، ۱۳۵۹ -
عنوان قراردادی	: شاهنامه، برگزیده، شرح
عنوان و نام پدیدآور	: دفتر خسروان: (برگزیده شاهنامه فردوسی) / مقدمه، انتخاب و توضیحات سجاد آیدنلو.
مشخصات نشر	: تهران: سخن، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	: ۱۰۸۰ ص.
شابک	: 2 - 537 - 372 - 964 - 978
وضعیت فهرست‌نویسی: قیفا	
عنوان دیگر	: برگزیده شاهنامه فردوسی
موضوع	: فردوسی، ابوالقاسم، ۴۴۱۶-۴۲۹، شاهنامه - نقد و تفسیر
موضوع	: شعر فارسی - - قرن ۴ ق - - تاریخ و نقد
شناسه افزوده	: فردوسی، ابوالقاسم، ۴۴۱۶ - ۴۲۹ شاهنامه - برگزیده، شرح
رده‌بندی کنگره	: PIR۴۴۹۵/۴۹۴۷ ۱۳۹۰
رده‌بندی دیویی	: ۸۵۱/۲۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۴۹۳۵۵۶

انتشارات سخن
خیابان انقلاب، خیابان دانشگاه
خیابان وحید نظری، شماره ۲۸
فکس ۶۶۴۶۳۸۷۵
www.sokhanpub.com
Email: info@sokhanpub.com

دفتر خسروان (برگزیده شاهنامه فردوسی)

مقدمه، انتخاب و توضیحات:

دکتر سجاد آیینلو

چاپ اول: ۱۳۹۰

شمارگان: ۲۲۰۰ نسخه

لیتوگرافی: صدف

چاپ: مهارت

شابک ۸-۵۲۲-۳۷۲-۹۶۴-۹۷۸

مرکز بخش: انتشارات علمی - خیابان انقلاب - مقابل دانشگاه تهران

شماره ۱۲۲۴ تلفن: ۶۶۴۶۵۹۷۰-۶۶۴۶۰۶۶۷

فهرست

۱۷	پیشگفتار
۲۵	مقدمه
۲۵	فردوسی
۲۵	نام
۲۵	کُنیه
۲۶	تخلص
۴۸	القاب
۴۹	سال تولد
۵۲	زادگاه
۵۴	خاندان
۶۰	خواننده‌ها و آموخته‌ها
۶۱	مذهب
۶۵	معاصر و ستودگان فردوسی در شاهنامه
۷۲	فردوسی و دقیقی
۷۷	فردوسی و سامانیان
۸۰	فردوسی و محمود
۹۳	پیری و رنجوری و درگذشت فردوسی
۹۷	آرامگاه فردوسی

۹۹	افسانه‌های زندگی فردوسی
۱۰۵	هجو نامه
۱۱۱	یوسف و زلیخای منسوب
۱۱۴	اشعار دیگر / غیر شاهنامه‌ای
۱۲۰	فردوسی و فلسفه
۱۲۲	فردوسی و شعوبیت
۱۳۱	شاهنامه
۱۳۱	موضوع شاهنامه و بخش بندی سستی آن
۱۳۸	نام شاهنامه
۱۴۱	منابع شاهنامه
۱۴۹	تاریخ آغاز و پایان تراش
۱۵۵	شمار بیتها
۱۵۹	زبان شاهنامه
۱۶۵	بلاغت شاهنامه
۱۷۸	وزن، قافیه و ردیف در شاهنامه
۱۸۱	ویژگی‌های داستان‌پردازی در شاهنامه
۱۹۱	تناقضات و اشتباهات داستانی
۱۹۴	بیتها و داستانهای الحاقی
۲۰۸	آیا شاهنامه پانصد بیت بد دارد؟
۲۱۰	شاهنامه و هویت ایرانی
۲۱۳	شاهنامه و تاریخ
۲۲۰	جغرافیای شاهنامه
۲۲۱	حکمت و تعلیم در شاهنامه
۲۲۷	قرآن و حدیث در شاهنامه
۲۳۲	جبر و اختیار در شاهنامه
۲۳۶	زن در شاهنامه

شاهنامه و عرفان	۲۴۱
آذربایجان، ترکان و شاهنامه	۲۴۴
شاهنامه و اعراب	۲۵۴
کرامیه و شاهنامه	۲۵۸
شاهنامه و شاعران، نویسندگان و مورخان پس از فردوسی	۲۶۳
قلمرو فرهنگی و جغرافیایی نفوذ و تأثیر شاهنامه	۲۷۳
شاهنامه خوانی و نقالی	۲۸۰
نسخه‌ها و چاپ‌های شاهنامه	۲۸۴
فرهنگها و شرح‌های شاهنامه	۲۹۸
ترجمه‌های شاهنامه	۳۰۳
کارنامه شاهنامه‌پژوهی	۳۰۴
خلاف امید عادت در شاهنامه‌پژوهی	۳۱۰
شاهنامه‌ستیزی و فردوسی‌گریزی	۳۲۰
چرا شاهنامه آخرش خوش است؟	۳۲۷
متن برگزیده	۳۳۱
دیباچه	۳۳۱
پادشاهی گیومرث، هوشنگ و تهمورث	۳۳۴
پادشاهی جمشید	۳۳۶
پادشاهی ضحاک تازی	۳۳۸
پادشاهی فریدون	۳۴۳
پادشاهی منوچهر	۳۵۰
داستان زال و رودابه	۳۵۲
پادشاهی نوذر	۳۵۹
پادشاهی زوئهماسب	۳۶۲
پادشاهی کیقباد و نبرد رستم و افراسیاب	۳۶۳
پادشاهی کیکاووس	۳۶۵

۳۶۷	هفت خان رستم
۳۷۳	داستان جنگ هاماوران
۳۷۵	بر آسمان رفتن کاووس
۳۷۷	داستان رستم و هفت گردان
۳۷۸	داستان رستم و سهراب
۳۹۱	داستان سیاوخش
۳۹۹	رفتن سیاوش به توران و کشته شدن او
۴۱۰	آمدن کیخسرو به ایران و نشستن بر تخت شهریار
۴۱۴	داستان فرود سیاوخش
۴۲۳	داستان کاووس کشانی
۴۲۶	آگاهی یافتن کیخسرو از شکست لشکر ایران و به یاری آمدن رستم
۴۲۹	نبرد رستم با اشکبوس، کاموس و سپاه خاقان چین
۴۳۶	نبرد رستم و پولادوند
۴۳۸	داستان رستم و اکوان دیو
۴۴۰	داستان بیژن و منیژه
۴۵۳	داستان رزم یازده رخ
۴۶۰	نامزد کردن گردان توران و ایران به هم و نبرد آنها
۴۶۳	رفتن گسته‌م از پس لَهَاک و فرشیدورد
۴۶۶	داستان جنگ بزرگ کیخسرو
۴۶۸	آغاز داستان
۴۶۹	نبرد کیخسرو و شیده
۴۷۶	گرفتار و کشته شدن افراسیاب
۴۸۰	سیر شدن کیخسرو از پادشاهی
۴۸۵	پادشاهی لهراسپ و رفتن گشتاسپ به روم
۴۸۹	پادشاهی گشتاسپ و پدید آمدن زردشت
۴۹۰	نبرد گشتاسپ و ارجاسپ

۴۹۳	بند کردن گشتاسپ اسفندیار را و ناختن دیگر بار ارجاسپ به ایران
۴۹۷	داستان هفت خان اسفندیار
۵۰۴	داستان رستم و اسفندیار
۵۰۵	آغاز داستان
۵۱۰	دیدار و گفتگوهای رستم و اسفندیار
۵۱۵	رزم رستم با اسفندیار و کشته شدن اسفندیار
۵۲۵	داستان رستم و شغاد
۵۲۹	پادشاهی بهمن و کین خواهی او از خاندان رستم
۵۳۱	پادشاهی همای
۵۳۲	آشکار شدن نژاد داراب
۵۳۵	پادشاهی داراب
۵۳۶	پادشاهی دارا و نبرد او با اسکندر
۵۳۹	پادشاهی اسکندر
۵۴۰	داستان اسکندر با کید و فور هندی
۵۴۲	اسکندر و قیدافه
۵۴۴	جهان گردی اسکندر و دیدن شگفتی ها
۵۴۸	پادشاهی اشکانیان (ملوک طوایف)
۵۵۰	داستان اردشیر بابکان
۵۵۳	داستان کرم هفتواد
۵۵۶	پادشاهی اردشیر بابکان
۵۶۱	پادشاهی شاپور، اورمزد، بهرام، بهرام بهرامیان، نرسی و اورمزد بزرگ
۵۶۳	پادشاهی شاپور ذوالاکتاف
۵۶۴	رفتن شاپور به روم
۵۶۸	پادشاهی اردشیر، شاپور و بهرام
۵۶۹	پادشاهی یزدگرد بزه گر

۵۷۴	پادشاهی بهرام گور و داستان او با لُتیک و براهام جهود
۵۷۷	داستان حرام کردن شراب
۵۷۹	داستان دمی که به یک سخن خراب شد و به یک سخن آبادان
۵۸۰	داستان بهرام گور با زن پالیزبان
۵۸۳	بهرام و دختران بُرزین
۵۸۶	تاختن لشکر چین و روم به ایران
۵۸۹	رفتن بهرام گور به هندوستان
۵۹۶	پادشاهی یزدگرد بهرام و هرمزد یزدگرد
۵۹۷	پادشاهی پیروز و بلاش
۶۰۰	پادشاهی قباد
۶۰۳	داستان مزدک
۶۰۵	پادشاهی نوشین روان
۶۰۹	داستان نوش زاد پسر نوشین روان
۶۱۱	آمدن بوزرجمهر نزد نوشین روان
۶۱۴	داستان مهبود وزیر و زروان حاجب
۶۱۸	داستان نهادن شطرنج و نرد
۶۲۰	داستان طلخند و گو
۶۲۶	داستان آوردن کلیله و دمنه از هندوستان
۶۲۹	خشم گرفتن نوشین روان بر بوزرجمهر
۶۳۲	پادشاهی هرمزد
۶۳۴	نبرد بهرام چوبینه با ساه شاه و پسرش پرموده
۶۴۰	سرکشی بهرام چوبینه از هرمزد
۶۴۴	پادشاهی خسرو پرویز
۶۴۷	گریختن خسرو پرویز به روم و بر تخت نشستن بهرام چوبینه
۶۵۳	داستان بهرام چوبین با خاقان چین
۶۵۶	کشته شدن بهرام چوبینه

داستان خسرو با شیرین و بارید	۶۵۹
پایان کار خسرو پرویز	۶۶۲
پادشاهی شیرویه	۶۶۴
پادشاهی اردشیر، فرابین، بوران دخت، آزرمدخت و فرخ زاد	۶۶۷
پادشاهی یزدگرد	۶۶۸
فرجام کار یزدگرد	۶۷۱
پایان شاهنامه	۶۷۵
توضیحات	۶۷۷
منابع	۹۶۳

به نام خداوند جان و خرد

پیشگفتار

بسی دفتر خسروان زین سخن

سیه گردد و هم نیاید به بُن

شاهنامه از بلندترین منظومه‌های ادب فارسی است و همین تفصیل موجب شده که هم در گذشته - غالباً برای استفاده شهریاران و بزرگان - و هم در روزگار معاصر که شتاب‌زدگی، کم‌فرستی، تنگ‌حوصلگی و کوتاه‌هنگی مذهبِ مختارِ زمانه شده است، برگزیده‌هایی از ابیات و داستانهای آن تدوین شود. کهن‌ترین خلاصه / منتخب موجود از حماسه ملی ایران اختیارات شاهنامه / شهنامه نام دارد که علی بن احمد در سیزده باب و ۲۴۱۷ بیت برای ملک‌شاه بن محمد گرد آورده و متن مصحح آن بر اساس یگانه نسخه‌اش در کتابخانه گوتا در آلمان، چاپ شده است. فهرست بابهای این اختیارات و شمار بیت‌های هر بخش آن چنین است: ۱. در توحید (۱۶۲ بیت) ۲. در ستایش خرد و آفرینش عالم (۱۰۹ بیت) ۳. در ستایش پیغامبر و اهل بیت (۳۰ بیت) ۴. در مدح ملوک (۱۳۹ بیت) ۵. در غزل و وصف خویان (۴۱ بیت) ۶. در وصف بزم و بهار (۴۷ بیت) ۷. در تشبیه شب و روز (۱۶۶ بیت) ۸. در امثال و حکمت (۸۰۸ بیت) ۹. در وصف جنگ (۲۲۱ بیت) ۱۰. در نکوهش جهان (۲۷۱ بیت) ۱۱. در پند و موعظه (۲۵۳ بیت) ۱۲. در وصف پیری (۶۹ بیت) ۱۳. در وصف مرگ (۱۰۱ بیت).

چنان که از فهرست بابها برمی‌آید این کتاب برگزیده‌ای موضوعی از شاهنامه است^۱

۱. خود او در این باره گفته است:

و علی بن احمد در هر بخش نمونه‌هایی را از سخن فردوسی انتخاب کرده. از این روی در این گزیده به داستانهای شاهنامه توجه نشده و جنبه تعلیمی و توصیفی - ادبی آن مورد نظر بوده است. او همچنین خود ۱۳۹ بیت در آغاز و ۶۱ بیت در پایان مجموعه سروده و بر آن افزوده است. به استناد این بیت در موشره کتاب:

که شد چارصد سال و هفتاد و چار ز هجرت که پردختم این اختیار^۱

تاریخ تدوین اختیارات شاهنامه / شاهنامه را سال (۴۷۴ ه.ق) و پادشاهی را که اثر به او تقدیم شده است ملکشاه سلجوقی دانسته‌اند^۲ اما شادروان دکتر ریاحی معتقد بودند که تاریخ دوست پایان اختیارات (۵۷۴ ه.ق) و شهریار مورد نظر از سلدوکیان ارزروم است نه از سلاجقه ایران.^۳ دکتر امیدسالار نیز نخست این نظر را پذیرفته^۴ و سپس همان دیدگاه غالب سال (۴۷۴ ه.ق) - را تأیید کرده‌اند.^۵

درباره هویت علی بن احمد، جامع این گزیده، دکتر خالقی مطلق و مصححان اختیارات شاهنامه اظهار بی‌اطلاعی کرده‌اند^۶ ولی برخی محققان احتمال داده‌اند که شاید او همان علی بن احمد اسدی نوسی، سراینده گرشاسپ‌نامه، باشد.^۷ در پایان یکی

→ ز بنده علی بن احمد که اوست
همی خواند اشعار هر جا که یافت
... از آن اختیاری بکردم چنان
ز تسوید وز آفرینش ز رای
ز مدح و غزل وز بهار وز بزم
کجا مغز شاهنامه این بود و بس
نهی و وصی را وفادار و دوست
وز آنجا سوی شاهنامه شتافت
که خواننده را شاد دارد روان
ز نعت محمد رسول خدای
ز تشبیه روز و شب و وصف رزم
نگفت و نگذشت چنین نیز کس
(اختیارات شاهنامه، ۲۳ و ۹/۲۴، ۱۰ و ۱۷-۱۴)

۱. علی بن احمد؛ اختیارات شاهنامه، ۵۸/۲۲۸.
۲. رک: خالقی مطلق، جلال؛ «اختیارات شاهنامه»، هستی، ص ۱۰۲؛ ذاکر الحسینی، محسن؛ «سخنی چند از اختیارات شاهنامه»، نامه فرهنگستان، صص ۸۷ و ۸۸؛ علی بن احمد؛ همان، ص ۹ مقدمه.
۳. رک: ریاحی، محمدآمین؛ زبان و ادب فارسی در قلمرو عثمانی، ص ۳۷؛ همو؛ سرچشمه‌های فردوسی‌شناسی، ص ۲۴۵. برای رد این نظریه، رک: ذاکر الحسینی، محسن؛ همان، ص ۸۸.
۴. رک: امیدسالار، محمود؛ «مسعود سعد سلمان و شاهنامه فردوسی»، جستارهای شاهنامه‌شناسی و مباحث ادبی، ص ۲۱۷.
۵. رک: همو؛ «کتاب اختیارات شاهنامه» سی و دو مقاله در نقد و تصحیح متون ادبی، ص ۱۷۵.
۶. رک: خالقی مطلق، جلال؛ همان، ص ۱۰۵؛ علی بن احمد، همان، ص ۱۰ مقدمه.
۷. رک: ذاکر الحسینی، محسن؛ همان، ص ۹۱؛ فروزانفر، بدیع الزمان؛ «فردوسی»، مقاله‌های بدیع الزمان فروزانفر، ص ۱۷۴؛ همو؛ تاریخ ادبیات ایران، ص ۲۲۲؛ ماسه، هانری؛ فردوسی و حمله ملئ، ص ۳۳۵.

از دست‌نویسهای شاهنامه در کتابخانه ملک (کتابت قرن ۹ ه.ق.) از اختیارات شاهنامه سخن رفته و مدون آن «علی بن احمد قاینی» معرفی شده است. «...در هر معنی که خواهند ابیات خوب از شهنامه در آن معنی می‌توان یافت از آن جمله کتابی ساخته است علی بن احمد قاینی به نام سلطان ملک‌شاه و آن را مبوب کرده و در هر بابی از ابیات شاهنامه اختیار کرده».^۱ صفت «قاینی» برای علی بن احمد در نسخه‌ای دیگر از شاهنامه در موزه کاخ گلستان به «قایی» تصحیف شده است.^۲ اگر این دو اشاره درخور اعتماد باشد دیگر نمی‌توان فراهم آورنده اختیارات شاهنامه / شهنامه را علی بن احمد توسی (اسدی) دانست. در هر صورت وجود این متن بسیار ارزشمند پیشینه‌گزیده‌نویسی از شاهنامه را به سده پنجم هجری می‌رساند و نشان می‌دهد که حدود هفتاد سال پس از پایان سرایش شاهنامه نیاز به تهیه خلاصه‌ای از آن احساس شده است.

عوفی در بخش فردوسی تذکره خویش نوشته است «هرکس که اختیارات شاهنامه که خواجه مسعود سعد رحمه الله جمع کرده است مطالعه کند داند که قدرت فردوسی تا چه حد بوده است».^۳ از این گزیده شاهنامه نه تنها تا امروز نسخه‌ای به دست نیامده بلکه در هیچ مأخذ دیگری غیر از لباب‌الالباب هم به آن اشاره نشده است.^۴ مرحوم دکتر ریاحی حدس زده‌اند که دست‌نویس این اختیارات به مسعود سعد در هند تدوین کرده بوده - به ایران نرسیده و شاید عوفی نیز نسخه‌ای از آن را در همان سرزمین دیده بوده است.^۵ به نظر دکتر امیدسالار اشاره منفرد عوفی درست نیست و مسعود سعد سلمان منتخبی از شاهنامه تدوین نکرده بوده است. گمان دیگر این است که عوفی در ذکر نام مدون گزیده دچار سهو شده و اختیارات شاهنامه / شهنامه علی بن احمد را به مسعود سعد نسبت

۱. رک: امیدسالار، محمود؛ «کتاب اختیارات شاهنامه»، همان‌جا، ص ۱۷۲.

۲. رک: همان، ص ۱۷۳. ۳. عوفی، محمد؛ لباب‌الالباب، ص ۵۲۰.

۴. در مجموعه اشعاری کتابت شده در سده یازده و دوازده هجری عین جملات عوفی درباره فردوسی از جمله عبارت مربوط به اختیارات شاهنامه مسعود سعد باز نوشته شده است. رک: جنگ اشعار (دست‌نویس شماره ۵۳ در کتابخانه دانشکده ادبیات تهران)، برگ ۱۷۸.

۵. رک: ریاحی، محمد امین؛ سرچشمه‌های فردوسی‌شنسی، ص ۲۱۷.

۶. رک: امیدسالار، محمود؛ «مسعود سعد سلمان و شاهنامه فردوسی»، جستارهای شاهنامه‌شنسی و مباحث ادبی، صص ۲۱۴-۲۱۵.

داده است.^۱ با این حال اگر احیاناً گزارش عوفی درست باشد با توجه به زمان زندگی مسعود سعد (۴۳۸ تا ۴۴۰-۵۱۵ ه.ق) این اثر نیز همچون اختیاراتِ علی بن احمد از قدیمی ترین گزیده های شاهنامه خواهد بود که فعلاً فقط خبر آن به ما رسیده است.

دکتر باستانی پاریزی نوشته اند «می گویند ظهیر فاریابی هم خلاصه ای از فردوسی داشته». ^۲ ایشان مأخذی برای این نقل قول نیاورده اند و نگارنده نیز در حدود جستجوهای خویش در جایی چنین نکته ای را ندیده است. در فاصله قرن پنجم (گزیده های علی بن احمد و احتمالاً مسعود سعد) تا سده یازدهم در منابع مهم و معتبر تاریخی و ادبی - البته در محدوده بررسی های نگارنده - نام و نشانی از خلاصه های مستقل شاهنامه نیست^۳ و پس از این فترت طولانی در عصر صفوی است که جزو آثار محمدطاهر نصرآبادی، مؤلف تذکره نصرآبادی، منتخب شاهنامه هم ذکر می شود. ظاهراً از این منتخب نیز به سان اختیاراتِ مسعود سعد تاکنون نسخه ای شناخته نشده و منبع آگاهی از آن اشاره خود نصرآبادی در ابتدای گزیده دیوان صائب است که نوشته «بر رای ارباب هوش روشن باشد که این دُرَدَنُوش بزم نامرادی. محمدطاهر نصرآبادی مِن اعمال دارالسلطنة اصفهان چون از انتخاب شاهنامه فراغت حاصل کرد...»^۴ از گزیده های دیگر شاهنامه در این دوران مجموعه ای است به نام عطر شاهنامه که شخصی به نام شاهر علی خان در سال (۱۲۱۱ ه.ق) تدوین کرده و گویا نسخه ای از آن در کتابخانه برلین موجود است.^۵ مرحوم استاد ایرج افشار نیز از شاهنامه بختاورخانی - بدون ذکر تاریخ گردآوری آن - یاد کرده اند که «صورت دیگری از تلخیص شاهنامه است» و نسخ متعددی دارد.^۶

۱. رک: ذاکرالحسینی، محسن؛ «سخنی چند از اختیارات شاهنامه»، نامه فرهنگستان، ص ۹۰.

۲. باستانی پاریزی، محمدابراهیم؛ شاهنامه آخرش خوش است، ص ۷۴۳.

۳. در کتاب شناسی فردوسی و شاهنامه در بخش نسخه های خطی شاهنامه از دست نویسی به تاریخ کتابت (۸۸۰ ه.ق) به خط محمدبن شیبانی در کتابخانه مرکزی بهاولپور پاکستان یاد و نام آن «انتخاب شاهنامه» نوشته شده است (رک: ص ۲۵۷). اگر به استناد نام آن، اثر نسخه ای از گزیده شاهنامه باشد که سهواً در بخش دست نویسهای کامل شاهنامه معرفی شده است، آن را هم باید بر منتخبات شاهنامه در میانه سده های پنجم تا یازدهم افزود.

۴. رک: نصرآبادی، محمدطاهر؛ تذکره نصرآبادی، ج ۱، ص چهل و دو مقدمه.

۵. رک: تقی زاده، سیدحسین؛ «شاهنامه و فردوسی»، هزاره فردوسی، ص ۹۵، زیرنویس ۱.

۶. رک: افشار، ایرج؛ کتاب شناسی فردوسی و شاهنامه، ص ۲۷۶.

در دوره معاصر ظاهراً نخستین گزیده شاهنامه به لحاظ تاریخ چاپ اثر زنده‌یاد استاد بدیع‌الزمان فروزانفر است. در کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه نام و مشخصات این برگزیده چنین است: منتخبات شاهنامه فردوسی برای دبیرستان زرتشتیان، تهران، ۱۳۰۶، حدود ۸۰ ص.^۱ در کتاب‌شناسی استاد فروزانفر شمار دقیق صفحات آن (۷۲ ص) نوشته شده است.^۲ نگارنده این منتخبات را ندیده است و دقیقاً نمی‌داند که آیا همان ۱۰۳۲ بیتی است که مرحوم استاد فروزانفر از شاهنامه انتخاب کرده و در پایان فصل «فردوسی» در کتاب سخن و سخنوران آورده‌اند^۳ و یا اینکه باید آن را گزیده دیگری دانست؟ در منتخب مذکور در سخن و سخنوران ۸۱۶ بیت از اندرزاها و جگم فردوسی است و ۲۱۶ بیت از بخشهای داستانی.

اولین برگزیده مفصل (هشتصد و چند صفحه) شاهنامه، خلاصه شادروان استاد محمدعلی فروغی است که تاریخ مقدمه آن اسفند (۱۳۱۲ ه.ش) است و در سال ۱۳۱۳ نیز منتشر شده. خلاصه شاهنامه مقدمه‌ای - در قالب نامه به دوستی مهربان - درباره اهمیت شاهنامه و موخره‌ای در باب آشفته‌گی‌ها و دستبردهای موجود در دست‌نویسهای شاهنامه و ضرورت تصحیح منقح آن دارد. محدوده انتخاب در این کتاب سراسر شاهنامه است و به درستی به بخشهای به اصطلاح تاریخی و غیرداستانی آن نیز توجه شده است چنان که پادشاهی داراب تا پایان شاهنامه در چاپ مورد بررسی نگارنده از (ص ۵۶۵ تا ۸۳۸) است. حجم این گزیده به نوشته خود استاد فروغی کمتر از نصف شاهنامه است و کوشیده شده تسلسل داستانی مطالب حفظ و ابیات ناب فردوسی آورده شود.^۴ در زیرنویسها در موارد معدودی توضیح کوتاهی درباره معنای لغات، مصراعها و ابیات آمده که سخت اندک و بنابر شمارش نگارنده ۲۹ مورد است. مرحوم استاد فروغی هریک از بخشهای این خلاصه را نامگذاری کرده‌اند که به ترتیب عبارت است از: پیدایش دشمنی میان ایران و توران، زال‌نامه، رستم‌نامه، سهراب‌نامه، سیاوش‌نامه، شاخه‌هایی که از خون سیاوش رویید، هنگامه کوه هماون، بیژن‌نامه،

۱. رک: همان، ص ۲۹۲.

۲. رک: مجیدی، عنایت‌الله؛ کتابشناسی استاد بدیع‌الزمان فروزانفر، کلک، ص ۱۸۸.

۳. رک: فروزانفر، بدیع‌الزمان؛ سخن و سخنوران، صص ۵۲-۱۱۲.

۴. رک: فروغی، محمدعلی؛ خلاصه شاهنامه، ص ۴.

گودرزنامه، کیخسرونامه، گشتاسبنامه، اسفندیارنامه، سرانجام کار کیان، نو شدن شاهنشاهی ایران، بهرامنامه، انوشیرواننامه، چوبینهنامه و پرویزنامه.

آن‌گونه که استاد فروغی نوشته‌اند «در مراجعه به نسخ و تصحیح اوراق و تنظیم فهرست لغات» مرحوم استاد مینوی - که در آن هنگام جوان بودند - با ایشان همکاری کرده‌اند.^۱ هدف از تهیه این گزیده لزوم آشنایی همه ایرانیان با شاهنامه است که شاید به دلیل حجم منظومه و قیمت گرانِ متن کامل آن همگان امکان خریدن و خواندنش را نداشته باشند. کار فراهم آوردن خلاصه شاهنامه مدتها پیش از تاریخ مقدمه آن (اسفند ۱۳۱۲) آغاز شده بود ولی اشتغالات دیوانی استاد فروغی سبب تأخیر در پایان گرفتن آن شده و سرانجام مقارن با جشن هزاره فردوسی در ایران، آماده شده است.^۲ مبنای انتخاب استاد یکی از شاهنامه‌های چاپ سنگی هند (بمبئی) بوده است ولی ایشان به چاپهای اروپا و برخی دست‌نویسهای کهن نیز مراجعه کرده و ابیات را مقابله نموده‌اند.^۳ خلاصه شاهنامه استاد فروغی در عین فضل تقدّم در بین گزیده‌های معاصرو مفصل شاهنامه در ایران، یکی از بهترین آنها نیز به شمار می‌آید و ذوق سلیم مدوّن، مجموعه شیرین و دلنشینی از سخن فردوسی در اختیار علاقه‌مندان قرار داده است.^۴

پس از خلاصه شاهنامه، روان‌شاد استاد فروغی با همکاری مرحوم استاد حبیب یغمایی به درخواست وزارت فرهنگ منتخبی از شاهنامه برای دبیرستانها تدوین کردند که در مجموع شامل ۱۰۹۰۵ بیت است و برخلاف گزیده پیشین، پیوند ابیات و داستانها با خلاصه‌نویسی منثور رویدادها در میان سخن منظوم فردوسی حفظ شده است. محدوده انتخاب در این کتاب نیز به سان خلاصه شاهنامه از آغاز تا پایان حماسه ملی

۱. رک: همان، ص ۸۴۴

۲. رک: همان، صص ۴ و ۵.

۳. رک: همان، ص ۸۳۹ زنده‌یاد استاد مینوی در این باره نوشته‌اند «برای مقابله آنها [= ابیات انتخاب شده از چاپ سنگی بمبئی] نسخه شاهنامه بایستغری را از کتابخانه سلطنتی، دوره چاپ پاریس را از انجمن زرتشتیان، یک نسخه خطی قرن هشتم را از مرحوم دکتر سعیدخان کردستانی امانت گرفته بودیم و عکس نسخه موزخ ۷۹۷ قاهره را با چاپ فولرس در دست داشتیم و آنجا که اشکالی در فهم بیت پیش می‌آمد یا شکی در اصالت ابیاتی و ضبط الفاظی حاصل می‌شد به آن منابع رجوع می‌کردیم». مینوی، مجتبی؛ «محمّدعلی فروغی (ذکاالملک)»، نقد حال، ص ۵۴۵.

۴. درباره خلاصه شاهنامه مرحوم فروغی همچنین، رک: جهان‌بخش، جویا؛ «فروغی و خلاصه شاهنامه»، مزدک‌نامه، ۳، صص ۲۱۷-۲۲۴؛ یاحقی، محمدجعفر و زهرا سیدیزدی؛ «فروغی و فردوسی»، گهر گویند، سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۳۸۶، صص ۶۲-۶۰.

ایران است ولی حجمش - شاید به ملاحظه نیت اصلی کار که تدوین مستخی برای دبیرستانها بوده - کمتر از آن است. در این منتخب مقدمه‌ای به قلم استاد فروغی درباره سرگذشت فردوسی و چگونگی نظم شاهنامه آمده که تاریخ آن اردیبهشت (۱۳۲۰ ه. ش) است و پس از آن گفتاری با نام «سخنی چند در تنظیم این کتاب» نوشته مرحوم یغمایی (به تاریخ بهمن ۱۳۲۱) چاپ و در آن توضیح داده شده که ایشان به همراه شادروان فروغی بیش از دو سال مشغول انتخاب و تصحیح ابیات برای تدوین این منتخب بوده و به این منظور از چند نسخه خطی، شاهنامه تصحیح ژول مول، بعضی چاپ‌های دیگر و ترجمه عربی بُنداری استفاده کرده‌اند اما متأسفانه استاد فروغی در اواخر کار درگذشته‌اند.^۱ در زیرنویسهای صفحات این منتخب توضیحاتی درباره لغات و ابیات نوشته شده که شمار آنها بیش از موارد خلاصه شاهنامه استاد فروغی است. این منتخب هم مانند خلاصه شاهنامه یکی از بهترین برگزیده‌های حماسه ملی ایران است.^۲ شادروان دکتر احمدعلی رجایی بخارایی گزیده مختصری از پادشاهی کیومرث تا کشته شدن رستم در ۱۸۹۰ بیت تدوین کرده‌اند که در آن مانند منتخب شاهنامه مرحومان فروغی و یغمایی ابیات و داستانها با حملات نشر به هم ربط داده شده است. ایشان این خلاصه را برای استفاده سربازان و ظاهراً در دهه پنجاه شمسی تهیه کرده‌اند که تا مدتها تقریباً گمنام بود و با اهتمام دکتر کتایون مزدپور برای چاپ و معرفی آن شناخته شد. در این گزیده مبنا و محدوده انتخاب بخش اصطلاحات داستانی شاهنامه است و گزارش رویدادهای پس از مرگ رستم را دکتر مزدپور به طور بسیار موجز و در دو صفحه برپایان آن افزوده‌اند.^۳

بهین‌نامه باستان خلاصه‌ای است که دکتر محمدجعفر یاحقی از سراسر شاهنامه در ۸۴۲۳ بیت^۴ تهیه کرده‌اند و چاپ نخست آن در سال ۱۳۶۹ منتشر شده است. در این گزیده رابطه روایات به نشر و به قلم مدوّن حفظ شده و در زیرنویس تقریباً همه صفحات

۱. رک: فروغی، محمدعلی و حبیب یغمایی؛ گزیده شاهنامه، صص ۴۴ و ۴۵.

۲. درباره این منتخب همچنین، رک: جهان‌بخش، جويا؛ همان، صص ۲۳۰-۲۳۴.

۳. رک: رجایی بخارایی، احمدعلی؛ برگزیده شاهنامه فردوسی، صص یازده و دوازده.

۴. در مقدمه (صص پانزده) شمار بیت‌های کتاب ۸۴۲۳ ذکر شده ولی طبق شماره ابیات در متن ۸۴۲۲ بیت است.

توضیحات کوتاهی درباره معنای واژه‌ها، ترکیبات و بیتها آمده است. در آغاز کتاب نیز مقدمه‌ای برای آشنایی با فردوسی و شاهنامه افزوده شده. چاپ اساس انتخاب در بهین‌نامه باستان تصحیحات منتشر شده بنیاد شاهنامه (داستانهای رستم و سهراب، سیاوش و فرود) و چاپ مسکوست. این منتخب از گزیده‌های دقیق، جامع و برجسته شاهنامه و چاپهای مکرر نشان دهنده اقبال علاقه‌مندان به آن است.

دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن در سال ۱۳۷۰ گزیده‌ای از کل شاهنامه به نام نامه نامور منتشر کردند که شامل ۲۹ بخش / عنوان و ۱۵۹۱۶ بیت است. متن اساس این منتخب از آغاز تا اواخر پادشاهی کاووس، تصحیح دکتر خالقی مطلق و در دیگر بخشها چاپ مسکوست. ایشان مقدمه‌ای کوتاه درباره شاهنامه در آغاز کتاب نوشته و در پایان آن هم توضیح مختصری درباره معنای بعضی ابیات و لغات آورده‌اند. نامه نامور نیز از گزیده‌های درآمیخته با نثر است و مدون آن بخشهای حذف شده را خود گزارش کرده‌اند تا تسلسل متن گسیخته نشود. این برگزیده هم از خلاصه‌های مهم و ارزشمند شاهنامه در دوران معاصر است.

گلچینی از نامور نامه باستان (چاپ نخست: تهران، علمی و فرهنگی ۱۳۷۶) برگزیده‌ای موضوعی از شاهنامه است و در آن دکتر سیدمحمد دبیرسیاقی ابیات شاهنامه را در این بخشها تقسیم‌بندی کرده‌اند: دماچه شاهنامه (شامل مقدمه آغازین، گفتار اندر ستایش خرد، گفتار اندر آفرینش عالم، گفتار اندر آفرینش مردم، گفتار اندر آفرینش آفتاب و گفتار اندر آفرینش ماه)، طلوع و غروب خورشید و ماه در سراسر شاهنامه، نوآوری‌های شاهان و راه و رسمها و جشنها که فرمانروایان نهاده‌اند، پلها، بندها، کاخها و شهرها که فرمانروایان برآورده‌اند، برخی رسوم و عادات و اعمال جالب نظر، خطبه‌های آغاز داستانها، براءت استهلالها، خواب، فردوسی و احوال او برحسب آنچه در شاهنامه آمده است. شاهنامه مورد استفاده چاپ خود دکتر دبیرسیاقی است و در زیرنویسها گزارش کوتاه واژه‌ها و ابیات آمده است. این گزیده پیشگفتار بسیار موجزی نیز درباره فردوسی و شاهنامه دارد.

آقای مصطفی جیحونی پس از دوازده سال کوشش روان‌سوز برای تصحیح شاهنامه و چاپ آن، گزیده‌ای براساس متن خویش فراهم آورده و در اسفندماه ۱۳۸۰ منتشر

کرده‌اند. این خلاصه به نوشته خود ایشان «اندکی بیش از ۲۰۰۰۰ بیت است»^۱ و در بخشهای محذوف، مطالب به نثر نوشته شده. منتخب آقای جیحونی، هم از مفصل‌ترین برگزیده‌های شاهنامه است و هم از نظر استناد بریکی از منقح‌ترین چاپهای این متن و نیز اشراف‌گزينشگر آن بر شاهنامه، از بهترین و دقیق‌ترین خلاصه‌های چاپ شده محسوب می‌شود.

پس از پایان نگارش کتاب دفتر خسروان و هنگام نمونه‌خوانی متن حروف‌چینی شده آن، گزیده دیگری به کوشش دکتر محمد تقوی با همکاری پژوهشگران قطب علمی فردوسی‌شناسی و ادبیات خراسان در دانشگاه فردوسی مشهد چاپ شد. این خلاصه شامل سراسر شاهنامه است و براساس چاپ مسکو فراهم آمده و در آن پیوند داستانها و ابیات به جای بازنویسی مثنوی رویدادها با سخن خود فردوسی حفظ شده و در جاهایی که لازم می‌نموده بیتها بدون اینکه تسلسل مطالب از هم گسسته شود حذف شده است. این گزیده ۸۷۹ صفحه‌ای پس از پیشگفتار قطب علمی فردوسی‌شناسی به قلم دکتر یاحقی، مقدمه‌ای تقریباً سی صفحه‌ای درباره فردوسی و شاهنامه دارد و در پایان آن توضیح واژه‌ها و ابیات دشوار و نامهای خاص متن در پنجاه و هفت صفحه آمده است. کوتاه شده شاهنامه - به تعبیر مدون آن - در اصل به پیشنهاد دانشگاه فردوسی مشهد برای چاپ کتابی نفیس از یکی از متون ادبی تهیه شده است^۲ اما دانسته نیست که چرا متن اساس کار آن، به جای تصحیح دکتر خالقی مطلق و همکارانشان یا شاهنامه مصحح آقای جیحونی، چاپ کم‌اعتبارتر مسکوست؟

بدیهی است که از سال ۱۳۰۶ (تاریخ چاپ اولین گزیده شاهنامه در ایران) به ویژه پس از برگزاری جشن هزاره فردوسی در سال (۱۳۱۳ ه.ش) به بعد منتخبات متعددی دیگری از شاهنامه تهیه و چاپ شده است که در اینجا به طور فهرست‌وار و به ترتیب تاریخ چاپ از برخی از آنها - در حدود دیده‌ها، خوانده‌ها و دانسته‌های اندک نگارنده - یاد می‌شود: ۱. نصاب فردوسی، فراهم آورده رشید یاسمی، تهران، مؤسسه خاور ۱۳۰۷، ۹۵ ص. ۲. هزار بیت از شاهنامه به یادگار هزارمین سال به جهان آمدن فردوسی،

۱. جیحونی، مصطفی؛ گزیده شاهنامه فردوسی، ص ۲ پیشگفتار.

۲. رک: تقوی، محمد؛ شاهنامه فردوسی (کونا شده)، صص هفت و سی و سه مقدمه.

- تهران ۱۳۱۳، ۵۷ص. ۳. منتخبات شاهنامه فردوسی، شیراز، ۱۳۱۳ ۵۶ص. ۴. گلچینی از شاهنامه فردوسی، انتخاب حسن معرفت، تهران، کانون معرفت ۱۳۲۷.
۵. شاهکارهای فردوسی، گردآورنده دکتر مهدی حمیدی، تهران، امیرکبیر ۱۳۳۰، ۳۱۱ص. ۶. زبده شاهنامه، به اهتمام عطاءالله روحی، تهران، ابن سینا ۱۳۳۴، ۴۰۴ص.
۷. منتخب شاهنامه فردوسی، با مقدمه لطفعلی صورتگر، تهران، کارخانه گرد لباس شویی تایید ۱۳۴۵، ۱۰۴ص. ۸. مجموعه ابیات برگزیده از نه جلد شاهنامه فردوسی، به کوشش محمود سیاسی، تهران ۱۳۴۷، ۱۱۵ص. ۹. گزیده‌ای از شاهنامه، تهران، وزارت آموزش و پرورش ۱۳۵۰، ۷۵ص. ۱۰. دریچه‌ای بر کاخ بلند و گزندگانپذیر شاهنامه، تهران، اندیشه ۱۳۵۰، ۳۹۸ص. ۱۱. برگزیده شاهنامه فردوسی، تهران، اداره روابط عمومی ستاد بزرگ ارتشتاران ۱۳۵۱، ۱۰۳ص. ۱۲. منتخبی از شاهنامه فردوسی، تهیه و تنظیم مرتضی میرزاده، تهران، سعیدی ۱۳۶۳، ۳۰۴ص. ۱۳. یک هزار بیت از شاهنامه، به کوشش یوسف خاندلوزاده، تهران، فرهنگسرا، ۱۳۷۰، ۹۶ص. ۱۴. دفتر دانایی (منتخبی از شاهنامه)، مشهد، آستان قدس رضوی ۱۳۷۰، ۲۲۴ص. ۱۵. برچکاد شاهنامه (برگزیده شاهنامه از روی چاپ مسکو)، به انتخاب محمد رویی، تهران، ناهید ۱۳۷۱، ۴۰۱ص. ۱۶. گلچینی از شاهنامه فردوسی، به کوشش علی‌جان قربان، تهران، جان قربان و صفری ۱۳۷۱، ۱۱۲ص. ۱۷. گلچین شاهنامه، تهران، باقرالعلوم، ۱۳۷۵، ۲۴۰ص. ۱۸. برگزیده و شرح شاهنامه به کوشش پرویز تابکی، تهران، نشر و پژوهش فرزادروز ۱۳۷۷، ۲۸۷ص. ۱۹. منتخب شاهنامه، تهران، چوگان ۱۳۷۸، ۳۵۶ص.
۲۰. گلچین شاهنامه، گردآورنده محمدرضا علی‌قلی‌زاده، تهران، دانشور ۱۳۷۹، ۲۴۰ص. ۲۱. خردنامه حکیم طوس (گزیده موضوعی اشعار حکیم فردوسی)، به کوشش سمیرا پوستین‌دوز، اصفهان، کانون پژوهش ۱۳۷۹، ۱۰۴ص. ۲۲. گزیده شاهنامه فردوسی، به کوشش سعید وزیری، تهران، مؤسسه کتاب همراه ۱۳۸۰، ۳۳۹ص. ۲۳. گزیده شاهنامه فردوسی، گزینش و پیشگفتار فرشید اقبال، تهران، ایران یازان ۱۳۸۰، ۲۴. گزیده شاهنامه فردوسی، مشهد، سخن‌گستر ۱۳۸۰، ۱۲۸ص.
۲۵. گزیده شاهنامه فردوسی، به کوشش بامداد جویباری، تهران، زرین و نگارستان کتاب ۱۳۸۱، ۹۴۱ص. ۲۶. گزیده شاهنامه فردوسی، به اهتمام حسین محی‌الدین الهی

قمشهای، تهران، بیک علوم ۱۳۸۳، ۵۵۱ ص. ۲۷. گزیده شاهنامه و گلچینی از سروده‌های حکمت‌آمیز فردوسی، گردآوری مسعود روحی، تهران، حیان و ابی‌صالح ۱۳۸۴، ۱۶۳ ص. ۲۸. گزیده‌ای از شاهنامه فردوسی، به اهتمام احمد نفیسی، تهران، انتشارات تهران ۱۳۸۵، ۶۰۴ ص. ۲۹. گزیده ابیات موضوعی از شاهنامه، حمیدرضا چنگیزی لاسی، تهران، سبب سرخ ۱۳۸۷، ۳۰. گزیده اشعار فردوسی، عباس یزدی، تهران، فرهنگ دانشجو ۱۳۸۸، ۵۲ ص. ۳۱. گزیده تحلیلی، تشریحی شاهنامه، اسدالله بقایی نایینی، تهران، سوره مهر ۱۳۸۹، ۴۳۶ ص. ۳۲. گلچینی از شاهنامه فردوسی با شرح موجز، به کوشش محمد حسین مهرآیین، تهران، سایا ۱۳۸۹، ۳۳. برگزیده شاهنامه، غلام محمد طاهری مبارکه، تهران، آزاد کتاب و کهکشان دانش ۱۳۸۹، ۲۶۴ ص. ۳۴. برگزیده شاهنامه، غلام محمد طاهری مبارکه، اصفهان، دانشگاه آزاد اسلامی (شهر مجلسی) ۱۳۸۹، ۵۳۶ ص.

غیر از این در بیرون از ایران هم خلاصه‌هایی از شاهنامه تدوین و چاپ شده است مخصوصاً در کتابخانه‌های هند دست‌نویسهای گوناگونی از منتخبات شاهنامه یا برخی داستانهای آن وجود دارد. برای نمونه مجموعه‌ای به خط نستعلیق در بندارکر نگهداری می‌شود که در سال (۱۰۳۰ ه.ق) کتابت شده و حدود ده هزار بیت شاهنامه در آن انتخاب شده است.^۱ در زمان محمدشاه نیز برگزیده‌ای از شاهنامه به تاریخ ۷ ذی‌القعدة (۱۱۴۱ ه.ق) در هند فراهم آمده است.^۲ از گزیده‌های چاپ شده در این کشور هم مثلاً می‌توان به خلاصه‌الشاهنامه (فصاحت‌البیان) به اهتمام هردهیان سنگین دیوان شیوالال (تدوین سال ۱۲۴۹ ه.ق و چاپ ۱۲۶۷ ه.ق) و منتخب شاهنامه (بسی ۱۳۱۸ ه.ق) اشاره کرد.^۳ در اروپا ظاهراً منتخبات هاگمن که در سی و دو صفحه به سال (۱۸۰۱ م) در گوتینگن منتشر شده، قدیمی‌ترین برگزیده شاهنامه است.^۴ از دیگر خلاصه‌های خارج از ایران باید از گزیده ووللرس / فوللرس،^۵ منتخبات شاهنامه، منتخب کمال (نسططنیه

۱. رک: قاسمی، شریف حسین؛ فهرست نسخ خطی و چاپ شاهنامه فردوسی در هند، ص ۴۲.

۲. رک: باستانی پاریزی، محمدابراهیم؛ شاهنامه آخرش خوش است، ص ۷۵۰.

۳. رک: قاسمی، شریف حسین؛ همان، ص ۶۵.

۴. رک: افشار، ایرج؛ «شاهنامه از خطی تا چاپی»، متن‌شناسی شاهنامه فردوسی، ص ۲۸.

۵. رک: نولدکه، تئودور؛ حمله ملی ایران، ص ۱۷۳.

۱۲۸۱ هـ. ق، ۹۴ ص) و منتخب شاهنامه به کوشش حسن حائری پاشازاده و یوسف ضیا (استانبول ۱۳۰۶ هـ. ق، ۲۲۳ ص) نام برد.

مجموع خلاصه‌های چاپ شده شاهنامه به لحاظ محتوا و روش کار به دو دسته تقسیم می‌شود. نخست‌گزینه‌ش از بخشهای مختلف شاهنامه (از آغاز تا پایان یا از آغاز تا پادشاهی بهمن) با رعایت پیوستگی داستانی متن که مهم‌ترین و غالب‌ترین نوع گزیده‌هاست و دوم انتخاب موضوعی از شاهنامه که کهن‌ترین منتخب موجود (اختیارات شاهنامه / شهنامه علی بن احمد) و بعضی از برگزیده‌های معاصر از این گونه است. نکته دیگر اینکه افزون بر این دو نوع از خلاصه‌ها، برخی از داستانهای مهم و نامدار شاهنامه مانند زال و رودابه، هفت خان رستم، رستم و سهراب، سیاوش، فرود، بیژن و منیژه، هفت خان اسفندیار، رستم و اسفندیار و... هم به تنهایی انتخاب و با مقدمه و توضیحاتی منتشر شده است که در این میان متأسفانه کار درباره دو داستان رستم و سهراب و رستم و اسفندیار به دلیل تعیین آنها به عنوان واحدهای درسی دوره کارشناسی رشته ادبیات فارسی، به کتاب‌سازی کشیده و صرف‌نظر از چند استثنای معدود آثار سست و کم‌مایه متعددی به نام‌گزینش و گزارش این دو داستان چاپ شده که نیت مؤلفان آنها غالباً نام‌جویی و انتفاع مادی بوده است.

نوعی دیگر از گزیده‌های شاهنامه بازنویسی خلاصه آن به نثر - گاه با آوردن ابیات فردوسی در ضمن گزارش منثور - است. معروف‌ترین نمونه قدیمی این گونه منتخبات منثور کتابی است که توکل‌بیک در سال (۱۰۶۳ هـ. ق) به خواست شمشیرخان، حاکم غزنه، تدوین کرده و آن را تاریخ دلگشای شمشیرخانی نامیده است.^۳ در این اثر خلاصه‌ای از شاهنامه از آغاز تا پایان پادشاهی اردشیر بابکان به نثر بازنوشته و از ابیات آن نیز در میان متن استفاده شده است. در پایان هم فهرست پادشاهان ساسانی ذکر و گزارشی از افسانه فردوسی و محمود افزوده شده است. تاریخ دلگشا در بعضی فهرست‌ها منتخب یا خلاصه شاهنامه نامیده شده^۴ و چون نگارش آن در بیست و ششمین سالی

۱. رک: افشار، ایرج؛ کتاب‌شناسی فردوسی و شاهنامه، ص ۲۹۱.

۲. درباره این گزیده، رک: دبیرسیاقی، سیدمحمد؛ «منتخبات شهنامه فردوسی»، پاژ، صص ۲۱۳-۲۱۷.

۳. رک: توکل‌بیک؛ تاریخ دلگشا، صص ۱۴ و ۱۵.

۴. رک: آل‌داوود، سیدعلی؛ «تاریخ دلگشای شمشیرخانی»، فرهنگ آثار ایرانی - اسلامی، ج ۲، ص ۱۵۰.

فرمانروایی شاه جهان بوده است ظاهراً منتخب شاه جهانی هم خوانده می‌شده و محتملاً منظور مرحوم استاد مینوی از «منتخب شاه جهانی» در معرّفی برخی گزیده‌های شاهنامه^۱ همین تاریخ دلگشای شمشیرخانی است. در دوره معاصر خلاصه‌های منثور پرشماری از شاهنامه منتشر شده است که از بین موارد معتبر و شناخته شده آنها می‌توان برای نمونه از این آثار یاد کرد: ۱- ز گفتار دهقان... (شاهنامه به نظم و نثر)، نگارش اقبال یغمایی، تهران، توس ۱۳۶۷. ۲- روایت شاهنامه به نثر، ایرج گلسرخی، تهران، اسپرگ ۱۳۶۹. ۳- برگردان روایت‌گونه شاهنامه فردوسی به نثر، دکتر سیدمحمد دبیرسیاقی، تهران، قطره ۱۳۸۰.

در بررسی سیر انتخاب و گزیده‌پردازی از شاهنامه، در کنار انتخابات مستقل باید به نقل نمونه‌هایی از ابیات آن در جنگها، سفینه‌ها، متون ادبی و تاریخی و نیز تذکرها هم توجه و اشاره کرد که به رغم تفاوت در کمیت بیت‌های گزیده شده و گاه شمار بسیار اندک آنها به هرحال ناشی از نگاهی گزینشی به شاهنامه و نشان دهنده سلیقه و ذوق ادبی مدوّن و مؤلف این آثار است. از کهن‌ترین شواهد انتخاب و ذکر سخن فردوسی در جنگها، مجموعه شماره ۱۴۱۰۷ کتابخانه مجلس است که اگر ترقیمه / انجامة آن درست و اصیل باشد در سال (۶۹۵ ه.ق) کتابت شده^۲ و در بخشی از آن به نام «مین کلام فردوسی» ابیاتی آمده که در اصل از اسکندرنامه نظامی است^۳ و فقط این چند بیت از شاهنامه است:

کنون خورد باید می خوشگوار	که می بوی مشک آید از جویبار
هوا پرخروش و زمین پر ز جوش	خنک آنکه دل شاد دارد به نوش
درم دارد و نای [کذا] و نقل و نبید	سر گوسفندی تواند برید
مرا نیست خرم دل آن را که هست	ببخشای بر مردم تنگ‌دست

۱. رک: مینوی، مجتبی؛ فردوسی و شعرا، ص ۱۵۱.

۲. دوست دانشمند جناب آقای دکتر میلاد عظیمی که این جنگ را با مقدمه و پیوستهای پربرگ و بار برای چاپ آماده کرده‌اند به نگارنده یادآور شدند که به نظر ایشان احتمالاً زمان نگارش جنگ مربوط به میانه‌های سده هشتم هجری و حدود (۷۳۰ ه.ق) است و نمی‌توان به تاریخ ترقیمه آن اعتماد کامل داشت. با سپاس بسیار از ایشان.

۳. رک: جنگ اشعار (دست‌نویس شماره ۱۴۱۰۷ کتابخانه مجلس)، برگ ۱ الف - ۳ الف.

همه کوه پر لاله و سنبل است

همه بوستان زیر برگ گل است

✽

نهاده بر او چار پَر عقاب
به چرم گوزن اندر آورد شست
خروش از خم چرخ چاچی بخواست
گذر کرد از مهره پشت اوی
فلک گفت احسنت و مه گفت زه

خزنگی برآورد پسکان چو آب
بمالید چاچی کمان را به دست
بدو راست خم کرد و چپ کرد راست
چو برسید پسکان سرانگشت اوی
قضا گفت گیر و قدر گفت ده

(برگ ۳ الف و ۳ ب)

در این جنگ ابیات الحاقی:

وز ایشان امید بهی داشت
به جیب اندرون مار پروردن است
بود خاک در دیده انباشتن

سر ناسزایان برافراشتن
سر رشته خویش گم کردن است
ز بد اصل چشم بهی داشتن

که از متن گسترش یافته هجوتامه است و سه بیت معروف:

گرش در نشانی به باغ بهشت
به بیخ انگبین ریزی و شیر ناب
همان میوه تلخ بار آورد

درختی که تلخ آمد او را سرشت
ور از جوی خلدش به هنگام آب
سرانجام گوهر به کار آورد

هم به نام فردوسی آمده است.^۱ در این جنگ نه بیت نیز در قالب مثنوی به نام فردوسی نقل شده که نگارنده همه آنها را در نسخه‌ها و چاپهای شاهنامه ندیده است:

که از چه فتادی در این کار سخت
که این بند من مرا تو را باد پسند
همه در پی کار خود بودمی
همه در پی دشمنان تاختم
به فردا فکندم من آن کار خویش
که فردا دگرگونه گردد زمان
که او کار امروز فردا کند
که فردا چه بازی کند روزگار

بپرسید شخصی ز برگشته بخت
بگفت از سه چیز اوفتادم به بند
یکم قول دانا نپذیرفتمی
دوم دشمن از دوست نشناختم
سیوم گر مرا کاری آمد به پیش
تو امروز کاری به فردا ممان
زمانه بدان کینه پیدا کند
به گیتی که داند به جز کردگار

۱. رک: همان، برگ ۳ ب.

گلستان که امروز آید به بار تو فرداش چینی نباید به کار

(برگ ۳ب)^۱

در جنگ گنج بخش (کتابت اواخر قرن ۷ و اوایل قرن ۸ هـ.ق) ۷۹ بیت از شاهنامه در شش بخش مختلف آمده است که به علت قدمت این مجموعه همه ابیات مطابق با عین ضبط جنگ نقل می شود تا نوع و معیار انتخاب از سخن فردوسی در یکی از قدیمی ترین جنگ های دارای برگزیده هایی از شاهنامه معلوم شود:

۱. چو از دامن ابر چین کم شود
بیابان ز باران پر از نم شود
- چراگاه اسبان شود کوه و دشت
نسباید تو را گردد اندوه گشت^۲
۲. پر از غلغل رعد شد کوهسار
پر از نرگس و لاله شد جویبار
- ز لاله فریب وز نرگس عتاب
ز سنبل نهیب وز گلنار زیب
- چو بیدار گردی جهان را ببین
که دیباست یا نقش مانی زمین
- کنون خورد باید می خوشگور
که می بوی مشک آید از جویبار
- هوا پرخروش و زمین پر ز جوش
خنک آنکه دل شاد دارد به نوش
- همه بوستان پر ز برگ گل است
همه کوه پر لاله و سنبل است
- به بالین [کذا] بلبل بنالد همی
گل از ناله او ببالد همی
- نگه کن سحرگاه تا بشنوی
ز بلبل سخن گفتن پهلوی
- بهار آمد و شد جهان چون بهشت
به خاک سیه برهمی لاله کشت
- همه بومها پر ز نخچیر گشت
به جوی آبها چون می و شیر [گشت]
- همه جویباران پر از مشک دم
به سان گل تازه شد می به خم
- جهان شد به کردار خرم بهشت
همی ابر نیسان در او لاله کشت
- در و دشت و پالیز شد چون چراغ
چو خورشید شد باغ و چون باغ راغ
- سر سنبل از ابر پرزاله گشت
همه کوه و هامون پر از لاله گشت
- همه باغها شد چو پشت پلنگ
زمین شد چو دیبای رومی به رنگ

(برگ ۱۷ الف)

۱. همانجا؛ این ابیات غیر از بیت هشتم در جنگ اشعاری از سده هشتم (شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس) (برگ ۴۷ب) نیز به نام فردوسی آمده است. بیت ششم و نهم نیز با تفاوت هایی در ضبط در برخی دستنویسهای شاهنامه آمده و در تصحیح دکتر خالقی مطلق (۱۳۵۱/۱) زیرنویس (۵) الحاقی دانسته شده است.

۲. رک: جنگ گنج بخش. برگ ۷ الف.

۳. نه دریا پدید و نه دشت و نه راغ
حواصل نشانند همی هر زمان

نبینم همی بر هوا پر زاغ
چه سازد همی زین بلند آسمان

(برگ ۳۰ الف و ب)

۴. بدین شادمانی کنون می خوریم
که گیتی سپنج است با آی و رو
چو روزی فراز است و روزی نشیب
همان به که با جام گیتی فروز
یک امروز با کام دل می خوریم
غم و شادمانی همی بگذرد
همان به که با جام می بشکریم
سزد گر دل اندر سرای سپنج
بی آزاری و جام می بپرگزین
می اندر قدح چون عقیق یمن
همه دشت لعل از می لعل فام
بخور باده و غم فراموش کن
شها می خور اکنون و دل شاد دار
چو دی رفت و فردا نیامد به پیش
کنون گاه شادی و می خوردن است
کسی کو می آرد نخست او خورد
تو از من به سال اندکی برتری
به موبد چنین گفت کاکنون نبید
که چندان خورد می که بر نرّه شیر
نه چندان که چشمش کلاغ سیاه
بر اندازه بر هر کسی می خورند
چو می تان به شادی بود رهنمون
بدین شادی اکنون یکی جام خواه

پسی روز ناآمده نسپریم
کهن شد یکی دیگر آرند نو
گاهی شاد دارد گهی با نهیب
همی بگذرانیم روزی به روز
به می روز ناآمده نسپریم
زمانه دم ما همی بشمرد
بندین چرخ نامهربان ننگریم
نداریم چندین به درد و به رنج
که گوید که نفرین به از آفرین
به پیش اندرون دسته نسترن
خروشنده چنگ و درخشنده جام
مهر آزاده را بس همین یک سَخُن
همه کار نابوده را باد دار
مخورانده و درد نابوده پیش
نه هنگام اندیشه آوردن است
چو بیشش بود سالیان و خرد
تو باید که چون می دهی می خوری
حلال است می خوار باید گزید
نشیند نیارد ورا شیر زیر
ز سر برکند رفته از پیش شاه
ز آغاز فرجام را ننگرند
بجنید تا آن نگردد زیون
چو آرام دل یافتی کام خواه

توانگر ندارد همانا خرد
 به دل خرمی را مدان از گناه
 گزافه مپندار مغز سخن
 ز تسمار گیتی مبر هیچ نام
 به شادی همیشه گشاده دو لب
 به تلخی سپردن ز فرزاندگی است
 چنین بود تا بود و بر کس نماند
 خردمند مردم چرا غم خورد

(برگ ۳۶ الف وب)

وز اندیشه آزاد داریم دل

(برگ ۳۹ ب)

به رخ چون بهشت و به بالا چو ساج
 سرش گشته چون حلقه پای بند
 مژه تیرگی برده از پر زاغ
 بر او توی پوشیده از مشک باز [کذا]
 پیر از دانش و رامش و خواسته
 سر زلف چون حلقه پای بند
 فکنده است گویی گره بر گره
 بر او جعد زلفش شکن بر شکن
 چو خورشید تابان به خرم بهار
 ستون دو ابرو چو سیمین قلم
 تو گفתי که بهره ندارد ز خاک
 به بالا به کردار سرو بلند
 ز مشک سیه بر سرش افسر است
 بنفشه گرفته دو برگ سمن
 به رخسار همچون گل اندر بهار

تهی دست بی رود و گل می خورد
 گرت هست جام می زرد خواه
 نشاط و طرب جوی و سستی مکن
 بیارای خوان و بپیمای جام
 مخور انده و باده خور روز و شب
 دمی را که سرمایه زندگی است
 می آور که از روزمان پس نماند
 چو روزی به شادی همی بگذرد

۵. یک امشب به می شاد داریم دل

۶. ز سر تا به پایش به کردار عاج
 بر و یال مشکین و مشکین کمند
 دو چشمش به سان دو نرگس به باغ
 دو ابرو به سان کمان طراز
 بهشت است سرتاسر آراسته
 دهانش به تنگی دل مستمند
 سر زلف جعدش چو مشکین زره
 دو رخسار چون لاله اندر سمن
 بهشت است آراسته پرنگار
 دو یاقوت خندان دو نرگس دژم
 روانش خرد بود و تن جان پاک
 دو ابرو کمان و دو گیسو کمند
 به بالا ز سرو سهی برتر است
 به رخسارگان چون سهیل یمن
 چو طاووس پررنگ و زیب و نگار

به بالا چو سرو و چو خورشید روی
دو ابرو کمان و دو گیسو دژم
دو چشمش چو دو نرگس اندر بهشت
به بالا چو سرو و به دیدار ماه
همی می چکد گویی از روی او
به رخ چون بهار و به بالا بلند
نمانی مگر بر فلک ماه را
به دیدار ماه و به بالای ساج
خنک آنکه شبگیر بیندت روی
تو را روی چون لاله اندر سمن
دو زلفش به کردار مشکین زره
گره بسته از ناز و پرتافته
چو از غالیه بر گل انگشتی

فروشته از مشک تا پای موی
سر زلف را تاب داده به خم
تو گفתי که از ناز دارد سرشت
اگر برنهد ماه زرین کلاه
همی بوی مشک آید از موی او
به ابرو کمان و به گیسو کمند
نشایی مگر خسروی گاه را
بنازد به تو تخت شاهی [و تاج]^۱
خنک آنکه یابد ز موی تو بوی
نباشد به بالات سرو چمن
چو زنجیر گشته [گره بر گره]
به افسون یک اندر دگر بافته
همه زیر انگشتی مشتری

(برگ ۶۸ الف و ب)

چنان که ملاحظه می شود مدون این جنگ ابیات شاهنامه را به صورت موضوعی و از اوصاف بهار و زمستان، دعوت به شادخواری و توصیف روی و موی دلبران برگزیده است. ضمناً از این ابیات بعضی در چاپ‌های منتخب شاهنامه نیست و از بیت‌های الحاقی و منسوب است که شاید در محل کتابت این جنگ در آن عصر به نام فردوسی معروف بوده و یا گردآورنده / کاتب چنین می پنداشته است.

از مجموعه‌های دیگر و منابع ادبی و تاریخی برای نمونه در مؤلف‌الاحرار فی دقایق الاشعار لطیف‌الدین احمد کلامی / کلاتی اصفهانی (مورخ ۷۰۲ ه.ق.) ابیاتی از شاهنامه انتخاب شده^۲ و در تاریخ‌نامه هرات که سیفی هروی میان سال‌های (۷۱۷-۷۲۱ ه.ق.)

۱. در عکس نسخه از این بیت به بعد پایان مصراع‌های دوم آب خورده، درهم ریخته و تا حدودی ناخواناست.

۲. رک: عظیمی، میلاد؛ «بررسی مجموعه شمس حاجی دولت‌شاه شیرازی (کتابت ۷۴۱ ه.ق.)»، نغمة بهارستان، ص ۱۶۱.

تألیف کرده، ۱۷۱ بیت از فردوسی آمده است.^۱ این گزیده، موضوعی و تلفیقی است و در آن بیت‌های تعلیمی و توصیفی از بخش‌های گوناگون شاهنامه گلچین شده است. ابوالمجد محمدبن مسعود تبریزی در سفینه تبریز (تألیف ۷۲۱-۷۲۳ هـ.ق) ۱۲۴۵ بیت از شاهنامه را نقل کرده که به ترتیب چنین است: ۱. مقدمه آغازین شاهنامه در پانزده بیت و رستم و اکوان دیو ۴. دو بیت از رستم و اسفندیار و سیزده بیت از بخش‌های دیگر شاهنامه. ۲. باب بیستم کتاب مونس الاحرار فی دقایق الاشعار (تدوین محمدبن بدر جاجرمی در سال ۷۴۱ هـ.ق) «فی ذکر اختیارات شهنامه» نام دارد و در آن ۳۱۸ بیت^۳ از شاهنامه ذیل این موضوعات آمده است: ۱. در توحید حق ۲. در نعت خرد ۳. اندر آفرینش جهان و بیان کتاب ۴. اندر آفرینش مردم ۵. اندر پدید کردن افلاک و کواکب ۶. اندر ستایش فخر کائنات محمد مصطفی (ص) ۷. اندر ستایش باری سبحانه و تعالی ۸. اندر نکوهش دنیا ۹. اندر نصیحت اهل روزگار ۱۰. اندر ستایش پادشاه ۱۱. اندر صفت بیدادی شاه.^۴ از این بین بخش‌های اول تا ششم از دیباچه شاهنامه است ولی ابیات موارد دیگر (۷-۱۱) از سایر بخش‌ها انتخاب شده و غالباً از سخنان حکمی فردوسی است. یکی از پژوهشگران احتمال داده‌اند که گزیده بدر جاجرمی تلخیصی از اختیارات شاهنامه / شهنامه علی بن احمد است.^۵

در جنگ اشعاری متعلق به سده هشتم (دست‌نویس شماره ۹۰۰ مجلس) غیر از یک غزل و دو قطعه ۲۳ بیت هم در قالب مثنوی و به عنوان برگرفته از شاهنامه از فردوسی نقل شده که برخی از آنها ابیات افزوده و منسوب است.^۶ در مجموعه لطایف و سفینه

۱. برای دیدن این بیت‌ها، رک: فرزانه، محسن؛ سیری در شاهنامه، صص ۱۲۲-۱۳۴.

۲. رک: تبریزی: ابوالمجد محمدبن مسعود؛ سفینه تبریز، صص ۵۶۸-۵۷۸. درباره این ابیات در سفینه هم، رک: آیدنلو، سجاد؛ «شاهنامه در سفینه تبریز»، نارسیده‌تربیع (بیست مقاله و نقد درباره شاهنامه و ادب حماسی ایران)، با مقدمه دکتر جلال خالقی مطلق، اصفهان، نقشی مانا ۱۳۸۶، صص ۲۳۱-۲۵۴.

۳. بنابر توضیح مصحح، در نسخه مونس الاحرار آستان قدس رضوی علاوه بر این، ۳۰۰ بیت دیگر نیز از داستان‌های شاهنامه انتخاب و آورده شده است. رک: جاجرمی، محمدبن بدر؛ مونس الاحرار فی دقایق الاشعار، ص ۸۶۰، زیرنویس ۹.

۴. رک: همان، صص ۸۴۱-۸۶۰.

۵. رک: ذاکرالحسینی، محسن؛ «سخنی چند از اختیارات شهنامه»، نامه فرهنگستان، صص ۹۲ و ۹۳.

۶. رک: جنگ اشعار (دست‌نویس شماره ۹۰۰ کتابخانه مجلس)، برگ ۴۷ الف و ب و ۴۸ الف و ب.

ظرایف (نگاشته ۷۶۲-۸۰۴ ه.ق) نیز دیباجة شاهنامه از ابتدا تا پایان گزارش نظم شاهنامه ابو منصورى به دست دققی و کشته شدن او به طور کامل بازآورده شده است.^۱ در جنگ اسکندر میرزا تیموری (مورخ ۸۱۳-۸۱۴ ه.ق) هفت بیت از فردوسی انتخاب شده^۲ و در مجموعه‌ای به تاریخ (۸۲۳ ه.ق) که در شیراز برای بایسنقر فراهم آمده است، برگزیده‌ای از شاهنامه دیده می‌شود.^۳ در جنگ نقیب شیرازی (کتابت ۸۲۷ ه.ق) دو بیت از مقدمه شاهنامه، یک بیت توحیدیه منسوب به فردوسی^۴ و همه داستان بیژن و منیژه آمده^۵ و در جنگ اشعاری که در سال (۸۴۹ ه.ق) به نام شاه شجاع تدوین شده، ۷۴ بیت از مقدمه و برخی بخشهای داستانی و نیز موضوعاتی مانند نکوهش چرخ، اندرز، وصف زیارویان، ستایش شاهان و یلان، فراسیدن بهار، طلوع خورشید، آغاز شب و توصیف میدانهای نبرد برگزیده و در پانزده بخش ذکر شده است.^۶

در مجموعه‌ای که به نام سفینه صائب معروف است - و ظاهراً به خط خود صائب نیست و کس دیگری آن را از روی متن اصلی نوشته^۷ - ۴۱۲ بیت از ابیات اصیل و الحاقی شاهنامه انتخاب شده است.^۸ معنای گزینش صائب زیبایی صورت و معنای بیتها بوده و بی هیچ ترتیب خاصی از مقدمه، سخنان تعلیمی، اوصاف شهریاران، پهلوانان و خوب رویان و توصیف آوردگاهها بیتهایی آورده است. این گزیده از منتخبات موضوعی است و چون محصول ذوق و پسند شاعر برجسته‌ای مانند صائب است ارزش بسیاری دارد و نشان می‌دهد که یکی از نمایندگان نامدار سبک هندی - با معیارهای ادبی این سبک - چه بیتهایی از شاهنامه را می‌پسندیده است. به همین منظور نمونه‌هایی از ابیات برگزیده او آورده می‌شود:

۱. رک: مجموعه لطایف و سفینه ظرایف، برگ ۴۰۴ الف - ۴۰۷ الف.
۲. رک: جنگ اسکندر میرزا تیموری، برگ ۲ ب.
۳. رک: رایت، رلین؛ «فردوسی و دیگران: گلچین تیموری از رزم‌نامه‌ها» زبان‌تصویری شاهنامه، ص ۱۲۳.
۴. ستایش کنم ایزد پاک را
که گویا و بینا کند خاک را
۵. رک: جنگ اشعار، گردآورده محمود نقیب شیرازی، برگ ۳۷۲ الف - ۴۰۱ ب.
۶. رک: جنگ اشعار تدوین شده به نام شاه شجاع، برگهای ۱۲ الف، ۳۶ الف، ۵۳ ب، ۵۴ الف، ۷۳ ب، ۱۲۵ ب، ۱۳۰ ب، ۱۴۲ الف و ب، ۱۴۵ الف، ۱۵۷ الف، ۱۶۸ ب، ۱۸۵ ب، ۱۹۰ ب، ۲۱۷ ب، ۲۱۸ الف، ۲۳۶ الف و ۲۸۳ الف.
۷. در این باره، رک: مرادی، ارحام؛ «این سفینه به خط صائب نیست»، نامه بهارستان، صص ۲۸۹-۲۹۳.
۸. رک: سفینه صائب، صص ۱۰۵-۱۱۵.

به نام خداوند جان و خرد
 به بینندگان آفریننده را
 جهان آفرین تا جهان آفرید
 روان را چو دانش به شایستگی
 چو کودک لب از شیر مادر بشت
 بیا تا جهان را به بد نسپریم
 سخن مانند اندر جهان یادگار
 اگر مرگ داد است بیداد چیست؟
 ز روز گذر کردن اندیشه کن
 به بالا به کردار آزاد سرو
 روانش خرد بود و تن جان پاک
 تو گفتی جهان سر به سر آهن است
 چساننده دیزه هنگام گرد
 خروشی خروشیدم از پشت زمین
 فزاینده باد آوردگاه
 هر آن مام کو چون تو زاید پسر
 شود کوه آهن چو دریای آب
 هر آن کس که با آب دریا نبرد
 ببینیم تا اسب اسفندیار
 و یا باره رستم جنگجوی

کزین برتر اندیشه برنگذرد
 نیینی مرنجان دو بیننده را
 چنین مرنجانی نیامد پدید
 جهان را چو باران به بایستگی
 به گهواره محمود گوید نخست
 به کوشش همه دست نیکی بریم
 سخن بهتر از گوهر شاهوار
 ز داد این همه بانگ و فریاد چیست؟
 پرستیدن دادگر پیشه کن
 به رخ چون بهار و به رفتن تذرو
 تو گفتی که بهره ندارد ز خاک
 و گر کوه البرز در جوشن است
 چراننده کرکس اندر نبرد
 که چون آسیا شد بر ایشان زمین
 فشاننده خون ز ابر سیاه
 کفن در خوانیمش و مویه گر
 اگر بشنود نام افراسیاب
 بجوید نباشد خردمند مرد
 سوی آخور آید همی بی سوار
 به ایوان نهد بی خداوند روی

از تذکره‌های شعرا در برخی آثار مانند لباب‌الالباب عوفی، تذکره دولتشاه و عرفات‌العاشقین در بخش فردوسی یا نمونه ابیات او نیامده و یا به ذکر بعضی اشعار غیر شاهنامه‌ای منسوب به وی بسنده شده است. واله داغستانی مؤلف ریاض‌الشعرا که او نیز فقط مواردی از اشعار غیر شاهنامه‌ای حکیم توس را نقل کرده درباره سبب نیاوردن گزیده‌ای از شاهنامه نوشته است «انتخاب ابیات شاهنامه گرانتر از لالی آبدار است اگر اندیشه طول مقال نمی‌بود پنج شش هزار بیت از آنجا در اینجا ثبت می‌کرد تا

مطالعه کنندگان را رتبه شعر و سخنوری حکیم مرحوم معلوم شود و نیز ظاهر می شد که ابیات برجسته عالی در آن کتاب کدام است چه هرکس را این تمیز میسر نیست که انتخاب اشعار تواند بود.^۱

اما در شماری دیگر از تذکرها - یا بعضی نسخه های آنها - ابیاتی گاه بسیار مفصل از شاهنامه برگزیده و نقل شده است که از منتخبات غیرمستقل حماسه ملی ایران محسوب می شود. برای نمونه در برخی دست نویسه های آتشکده آذر (تألیف ۱۱۷۴ ه.ق به بعد) در حدود ۴۵۰۰ بیت از آغاز شاهنامه تا کشته شدن فرامرز به دست بهمن انتخاب شده است^۲ که تعداد این ابیات فراتر از گزینشها و نقل نمونه های معمول در تذکرهاست و به نوعی خلاصه مستقلی از شاهنامه است که می توان آن را جداگانه نیز چاپ کرد. در خلاصه الافکار فی تذکرة الشعراء ابوطالب اصفهانی (۱۱۶۵-۱۲۲۱ ه.ق) ۶۹۴ بیت اصلی و الحاقی از این بخشهای شاهنامه یا منسوب به فردوسی برگزیده و نقل شده است. دیباچه (مقدمه، نعت پیامبر (ص) و مدح محمود)، کشته شدن ایرج به دست برادران و کین خواهی منوچهر، نبرد نوذر و افراسیاب، زادن رستم و گرفتن رخس و پیکار با افراسیاب، داستان رستم و سهراب، بر تخت نشستن کیخسرو، رستم و اشکبوس، رستم و خاقان چین، دوازده رخ، رستم و اسفندیار، فخریه فردوسی از زبان محمود، از زبان سخنوران عصر درباره فردوسی، هجوتامه و قطعه ای که فردوسی برای والی قهستان فرستاد.^۳

علی ابراهیم خلیل خان بنارسی متخلص به خلیل در بخش فردوسی تذکرة خلاصه الکلام (تألیف ۱۱۹۸ ه.ق) نوشته است «مولف اوراق، کتاب شاهنامه را به قصد انتخاب از آغاز تا انجام به نظم درآورده و یک هزار و چهارصد بیت که از آن نسخه سنجیده به طریق نمایش برداشته در این مقام مندرج می سازد اگر از اطناب احتراز نمی کرد چند هزار بیت دیگر در سلک انتخاب می کشید»^۴ اما در نسخه ای از این تذکرة

۱. واله داغستانی، علیقلی؛ تذکرة ریاض الشعراء، ج ۳، صص ۱۶۰۱ و ۱۶۰۲.

۲. رک: آذر بیگدلی، لطفعلی خان؛ آتشکده، بخش دوم، ص ۴۹۰، زیرنویس ۱.

۳. رک: اصفهانی، ابوطالب؛ خلاصه الافکار فی تذکرة الشعراء، برگ ۱۷۱ اب - ۱۷۸ اب.

۴. رک: خلیل خان بنارسی، علی ابراهیم، تذکرة خلاصه الکلام، ص ۱۱۸۳.

که نگارنده بررسی کرده ۱۱۵۷ بیت از شاهنامه آمده است.^۱

رضاقلی خان هدایت در ریاض العارفین (تألیف ۱۲۶۰ هـ.ق.) به صورت موضوعی ۶۵ بیت از دیباجة و ابیات اندرزی شاهنامه ذکر کرده^۲ ولی در تذکره دیگرش مجمع الفصحا (تألیف ۱۲۸۴ هـ.ق.) گزیده‌ای در ۳۲۰۵ بیت از ابتدا تا پایان داستان رستم و اسفندیار به دست داده است^۳ که همچون منتخب موجود در بعضی نسخ آتشکده برگزیده‌ای مفصل است و با این نوشته خود هدایت در مجمع الفصحا در تناقض قرار می‌گیرد که «چون آن کتاب [= شاهنامه] در این تذکره ناصواب است ناچار به بعضی اشعار متفرقة حکیم قناعت شد» (همان، ص ۱۴۲۳). محدوده داستانی مورد انتخاب در دست‌نویسهای آتشکده آذر و مجمع الفصحا نشان می‌دهد که در سنت شاهنامه‌خوانی گذشته این بخش از شاهنامه (از آغاز تا پایان پادشاهی بهمن) بیشتر مورد اقبال و علاقه بوده است چنان که در طومارهای نقالی نیز گزارش مثوری از این حدود داستانی نوشته شده و برای شنوندگان نقل می‌شده است.

احتمالاً شیوه کار این تذکره‌نویسان در گزینش و بازآورد ابیاتی از شاهنامه الگوی بعضی از مؤلفان کتب تاریخ ادبیات در دوران معاصر بوده است که در انتهای مبحث فردوسی و شاهنامه نمونه‌هایی از سخن او را نیز آورده‌اند از آن جمله می‌توان به ۱۰۳۲ بیت گزیده شادروان استاد فروزانفر در کتاب سخن و سخنوران و ۵۲۰ بیتی که مرحوم دکتر صفا در تاریخ ادبیات خویش نقل کرده‌اند^۴ اشاره نمود. زنده‌یاد استاد مینوی هم در پایان کتاب فردوسی و شعر او در بخشی با نام «نخبه‌ای از شاهنامه» ۱۶۷۴ بیت از داستان برخاستن کاوه علیه ضحاک تا نبرد نخست رستم و اسفندیار آورده‌اند که شامل منتخباتی از این روایات است: فریدون و ضحاک، ایرج، رویارویی زال با تورانیان، اولین پیکار رستم و اسفندیار، هفت خان رستم، رستم و سهراب، سیاوش، فرود، بیژن و منیژه

۱. رک: همان، صص ۱۱۸۳-۱۲۱۱.

۲. رک: هدایت، رضاقلی خان؛ تذکره ریاض العارفین، صص ۴۶۵-۴۶۸.

۳. رک: همو؛ مجمع الفصحا، ج ۱، بخش ۲، صص ۱۴۲۵-۱۵۶۶.

۴. به ترتیب، رک: فروزانفر، بدیع الزمان؛ سخن و سخنوران، صص ۵۲-۱۱۲؛ صفا، ذبیح‌الله؛ تاریخ ادبیات در ایران، ج ۱، صص ۴۹۹-۵۲۱.

و رستم و اسفندیار.^۱ انتخاب استاد مینوی را هم باید از گزیده‌های غیرمستقل شاهنامه دانست که در ضمن کتابی دیگر چاپ شده است.

یک ویژگی تقریباً عام در غالب گزیده ابیات شاهنامه در جنگها، تذکرها و مأخذ ادبی و تاریخی گذشته این است که همواره - البته با تفاوت در کمیت - بیهیای الحاقی و سروده‌های دیگران نیز به نام فردوسی در آنها وارد شده است مثلاً همچنان که اشاره شد در جنگ اشعار شماره ۱۴۱۰۷ مجلس ابیاتی از اسکندرنامه نظامی و نه بیت دیگر که در دست‌نویسهای معتبر شاهنامه نیست به فردوسی نسبت داده شده است و در منتخب هدایت در مجمع الفصحا در همان آغاز ده بیت برافزوده دیده می‌شود که ظاهراً شماری از آنها از گرشاسپ‌نامه اسدی است.

یادآوری این نکته کاملاً بدیهی نیز لازم است که موارد مذکور از جنگها، متون ادبی و تذکرها فقط برای نمونه و در حدود بررسی و دسترسی نگارنده بود و بی‌گمان با استقصای بیشتر در دست‌نویسهای جنگهای متعدد دیگر و سایر تذکرها و خطی و چاپی خواهد بیشتری از انتخاب ابیات شاهنامه در این‌گونه منابع یافته و بر نوع و شمار گزیده‌های غیرمستقل حماسه ملی ایران افزوده می‌شود.

«دفتر خسروان» برگزیده‌ای است که در ۸۷۸۲ بیت از سراسر شاهنامه فراهم آمده است. پیشنهاد تدوین این گزیده را دوست فاضل و فرهیخته‌ام جناب آقای دکتر محمد افشین‌وفایی از سر حسن ظنی که به بنده دارند مطرح کردند که به راستی سخن سهمی بود و هنگام شنیدن آن در پشت گوشی تلفن عرق اضطراب و تردید بر پیشانی‌م نشست. نگرانی از آن روی که من چگونه می‌توانستم پس از کارهای بزرگانی که در این زمینه کوشیده‌اند گستاخی کنم و خلاصه دیگری از شاهنامه که سزاوار مقام این اثر نیز باشد تهیه نمایم و دودلی از این جهت که مبادا در بازار گرم گزیده‌پردازی‌های رنگارنگ از متون گوناگون از جمله شروح متعدد دو داستان رستم و سهراب و رستم و اسفندیار شاهنامه، کار اندک مایه نگارنده هم از مقوله کتاب‌سازی به شمار آید اما سرانجام به سه دلیل حداقل خود را برای پذیرفتن و انجام دادن این کار دشوار قانع کردم. نخست اینکه

۱. رک: مینوی، مجتبی؛ فردوسی و شعرا، صص ۱۵۱-۲۳۶.

مبنای انتخاب بنده شاهنامه تصحیح دکتر جلال خالقی مطلق و دو همکار ایشان دکتر محمود امیدسالار و آقای ابوالفضل خطیبی خواهد بود و تاکنون برگزیده‌ای براساس متن کامل این چاپ تدوین و منتشر نشده است. دوم اینکه این گزیده مقدمه‌ای نسبتاً جامع برای آشنایی با فردوسی و شاهنامه خواهد داشت و نهایتاً در توضیحات آن کوشش خواهد شد که معانی لغات و ابیات و نکات درخور بحث به استناد تقریباً همه مهم‌ترین منابع موجود گزارش و بررسی شود.

از همین روی و برپایه این طرح استدلالی / توجیهی: الف) شاهنامه اساس گزینش در دفتر خسروان تصحیح دکتر خالقی مطلق و همکارانشان است و عین ضبطهای مختار ایشان در متن گزیده آمده و اگر درباره بعضی از این صورتها پیشنهاد یا نکته‌ای باشد در توضیحات ذکر شده است. همچنین در متن برگزیده هرجا بيتی میان [] قرار گرفته در اصل چاپ دکتر خالقی مطلق نیز چنین بوده و نشان تردید ایشان در اصالت بيت است. ب) در مقدمه کتاب سعی شده است که در حد امکان مهم‌ترین موضوعات مربوط به فردوسی و شاهنامه که آشنایی با آنها برای علاقه‌مندان لازم است یا احیاناً برای برخی موجب پرسش و ابهام بوده و یا حتی محدودی را به کوفهمی کشانده است به کوتاهی مطرح شود. بنابر ماهیت و هدف این بخش که نگارش مقدمه‌ای برگزیده شاهنامه بوده، نه تألیف کتابی مستقل، در همه مباحث جانب‌ایجاز و اختصار رعایت شده است و گرنه همچنان که براهل فن روشن است بعضی از مسائل طرح شده در مقدمه خود به تنهایی می‌تواند موضوع مقاله یا رساله و کتاب جداگانه‌ای باشد. درباره کوتاهی و محدودیت مباحث مقدمه باید به این قول شادروان دکتر زرین‌کوب نیز استناد کرد که «شهنامه چنان دنیای گونه‌گون و فراخی است که در باب آن هر قدر جستجو بیشتر کنند باز جای بررسی هست و کیست که بتواند ادعا کند فراختای چنین دنیایی را می‌تواند به تنهایی جولانگاه اندیشه خویش سازد؟»^۱ ج) در توضیحات به نکات، تعبیرات و ابیات نیازمند بررسی توجه و درباره آنها به کوتاهی اما حتی‌المقدور مستند بحث شده است. چون احتمال دارد خوانندگان و مخاطبان ارجمند این گزیده از علاقه‌مندان عمومی شاهنامه تا دانشجویان تحصیلات تکمیلی (کارشناسی ارشد و دکتری) ادبیات و محققان و مدرّسان شاهنامه

۱. زرین‌کوب، عبدالحسین؛ «صلح و داد و عدالت در شاهنامه»، نهمینده، ص ۱۰۹.

باشند در این بخش هم به معنای لغات و ترکیبات نسبتاً ساده پرداخته شده و هم به شرح نکته‌های حماسی، اساطیری و آیینی و در صورت نیاز بررسی اختلاف ضبطها، خوانشها و گزارشها و نیز پاره‌ای دقایق وازگانی و معنایی ابیات.

همان‌گونه که گفته شد در سنت شاهنامه‌خوانی و نقالی ایران بخشهای به اصطلاح داستانی شاهنامه (از ابتدا تا پایان شهریار ی بهمن) بیشتر مورد علاقه مردم بوده و این پسند سنتی در بعضی گزیده‌های مستقل و غیرمستقل شاهنامه نیز از گذشته تا امروز به کار بسته شده است. در دفتر خسروان محدوده انتخاب سراسر شاهنامه است و برخلاف این شیوه سنتی از هردو قسمت داستانی (پادشاهی پیشدادیان و کیانیان) و اصطلاحاً نایخی (بخش اسکندر، اشکانیان و ساسانیان) ابیاتی با تفاوت کمی اندک گزیده و به نوعی تعادل نسبی در توجه به همه سروده‌های فردوسی رعایت شده است ولی با این حال تردیدی نیست که انتخاب از شاهنامه به سبب وحدت داستانی و عاری بودن آن از غث و سمین کار بسیار دشواری است^۱ و یقیناً در هر گزیده‌ای خواه ناخواه شماری از روایات درخور توجه و ابیات زیبای فردوسی حذف خواهد شد مگر اینکه بر تعداد بیهیای برگزیده افزوده شود که در این صورت نیز نتیجه کار از شکل و حجم متعارف یک گزیده / خلاصه بیرون خواهد بود. در دفتر خسروان با توجه به شمار ابیات منتخب در آن (۸۷۸۲ بیت) بعضی از داستانها، نامه‌ها، خطبه‌های جلوس پادشاهان، گفتگوها، ستایشهای محمود و طبعاً بیتهای ناب شاهنامه حذف و پیوند موضوعی روایات به جای بازنویسی منثور رویدادها با خود ابیات شاهنامه حفظ شده است تا نشر سست و ناموزون نگارنده در میان سخن سخنة فردوسی دوق آزار نباشد.

درباره روش کار در این کتاب باید به دو نکته توجه کرد. اول اینکه در مقدمه و توضیحات همه ارجاعات به شاهنامه مصحح دکتر خالقی مطلق و همکارانشان است و در صورت استفاده از چاپی دیگر اشاره شده است. ثانیاً در پاورقی‌های پیشگفتار، مقدمه و توضیحات هر جا که فقط نام مؤلف، نام کتاب و شماره صفحه / صفحات داده شده باشد بدین معنی است که آن مأخذ مورد مراجعه و استفاده مستقیم یا غیرمستقیم

۱. آذر بیگدلی در این باره نوشته است «انتخاب کردن از آن [= شاهنامه] خالی از اشکال نبود به جهت اینکه مثنوی مزبور مشتمل بر حکایات است» (آتشکده، بخش دوم، ص ۴۸۸).

نگارنده بوده و مشخصات کتاب‌شناسی کاملش در فهرست منابع آمده است اما اگر اطلاعات کتاب‌شناسی کامل منبع / منابعی در زیرنویس صفحات آورده شده باشد برای آگاهی بیشتر خوانندگان گرامی و در صورت نیاز و علاقه، مراجعه آنها به آن مأخذ / مأخذ است و در آن بخش مورد استفاده نگارنده نبوده است. ممکن است برخی از این منابع در جاهای دیگر مأخذ (مستقیم یا غیرمستقیم) نگارنده باشد که در این صورت مشخصات کامل آنها در فهرست منابع کتاب نیز ملاحظه خواهد شد.

شاهنامه چنان که بارها گفته و نوشته شده متنی است دشوار ولی آسان‌نما لذا اگر برخی لغات، ترکیبات و تعبیر و ابیات آن به دور از شتاب‌زدگی و عادات و آموخته‌های پیشین باز خوانده شود نکته‌ها و دریافتهای تازه‌ای را آشکار می‌کند و دلیل اصلی اینکه درباره معنای شملوی از ترکیبات یا مصراعها و بیت‌های آن چندین نظر مختلف وجود دارد همین است و البته معنای دقیق معدودی از اشارات آن نیز هنوز به درستی معلوم نشده است. بر اساس این ویژگی حتماً و یقیناً در توضیحات گزیده کنونی نیز سهوها، نادرستی‌ها و کم‌دقتی‌هایی هست که نگارنده صمیمانه از همه استادان، مدرّسان، محققان، علاقه‌مندان و خوانندگان شاهنامه و نیز دانشجویان دانا دل درخواست می‌کند با سخت‌گیری و باریک‌بینی کامل آنها را مطرح کنند تا با بهره‌مندی از نظریات اصلاحی و پیشنهاد‌های آنها در چاپ‌های احتمالی بعدی، با ذکر نام این بزرگواران در تکمیل نواقص و رفع نقایص کوشیده شود. طبعاً این تقاضا درباره پیشگفتار و مقدمه کتاب هم - که امیدوارم ایجاز پاره‌ای مباحثش مخّل و ملال‌انگیز نباشد - مصداق دارد.

در پیشگفتار و مقدمه دفتر خسروان از عکس بعضی جنگها، مجموعه‌ها و متون ادبی استفاده شده که دسترسی به آنها مدیون لطف و زحمات فراوان دوستان دانشمند و محققم جناب آقایان مهدی رحیم‌پور و بهروز ایمانی است. دوست نیک‌نهاد و دیرین جناب آقای رحیم‌پور (پژوهشگر فرهنگستان زبان و ادب فارسی) که از کار تدوین برگزیده شاهنامه آگاه بودند هرجا جنگ، نسخه، کتاب یا مطلبی می‌دیدند که احتمال داشت در تکمیل برخی موضوعات پیشگفتار و مقدمه کتاب سودمند باشد با بزرگواری ذاتی و گشاده‌دستی علمی که ویژه ایشان است بی‌درنگ عکس / تصویر آن را تهیه و غالباً به واسطه دوست جوان پژوهنده جناب آقای سالار رضازاده برای بنده ارسال

می کردند چنان که هرگز نمی توان از عهده سپاس آن همه مهر و بزرگی ایشان به درآمد. با سپاس دیگر بار از ایشان، جناب آقای ایمانی، جناب آقای رضازاده و نیز جناب آقای دکتر افشین وفایی که پیشنهاد تدوین و پی گیری های کار چاپ دفتر خسروان حاصل حسن عنایت و الطاف عالی ایشان است، از مدیر آگاه و ادب پرور انتشارات پراعتبار سخن، جناب آقای علی اصغر علمی، هم بسیار سپاسگزارم که چاپ و انتشار این برگزیده شاهنامه را در ضمن و ذیل کارهای ماندگار خویش پذیرفتند و طبق شیوه شناخته شده و همیشگی شان به طبعی پاکیزه آراستند.

دکتر اسلامی ندوشن در پیشگفتار نامه نامور پس از اشاره به اهمیت و اعتبار خلاصه شاهنامه مرحوم استاد فروغی نوشته اند «اکنون اگر گزیده دیگری از شاهنامه به بازار می آید به هیچ وجه دلیل کمبود اعتقاد به دستاورد این مرد نامی نیست»^۱ نگارنده مضمون این جمله را با توسع به کار می گیرد و عرض می کند که بی گمان تدوین و انتشار دفتر خسروان نیز هرگز به معنای بی توجهی به برگزیده های دیگر نیست که مدونان همه آنها جملگی بر نگارنده هم فضل تقدم دارند و هم تقدم فضل، بلکه این کوشش مختصر را هم باید در حاشیه آن زحمات پراچ، ارادت ورزی دیگری در حوزه شاهنامه پژوهی تلقی کرد که شاید برای بعضی دانشجویان و علاقه مندان سودمند باشد. اگر این برگزیده در آشنایی درست یک نفر با حماسه ملی ایران یا رفع ابهام از برخی نکات و مسائل مربوط به فردوسی و شاهنامه به کار آید نگارنده به مقصود علمی و معنوی خویش رسیده است. چنین باد.

کوشش پیهوده ما آبروی سعی ریخت سر نبود و سایه بال هما می خواستیم

سجاد آیدنلو

اورمیة - اسفندماه ۱۳۸۹

۱. اسلامی ندوشن، محمدعلی؛ نامه نامور، ص ۲۳.